

SES BİLGİSİ

1. Seslerin Sınıflandırılması

Ses, ağızdan bir çırpıda çıkan ve tek başına bir anlam ifade etmeyip bir araya gelince hece ve sözcükleri meydana getiren dilin en küçük parçasıdır. Seslerin yazıdaki karşılığına harf adı verilir. Alfabelerde her sesin tek harf karşılığı bulunmayabilir. İngilizcede ş sesi için “sh”, ç sesi için “ch” gibi harf grupları tek sesi karşılamak için kullanılır. Arap kökenli alfabenin harf devrimiyle değiştirilmesinin en önemli gerekçesi de Türkçe sesleri karşılamadaki yetersizliği olmuştur. Örneğin Türkçedeki o, ö, u, ü, v seslerinin tamamı için Arap alfabesindeki vav (و) harfi kullanılır.

Türkçede “o” zamiri/sıfatı dışında tek sestten oluşan başka bir sözcük yoktur. Türkçede sözcükler en az iki sestten meydana gelirler: *su, ak, ay, il, aç, av vb.*

Dil bilgisinde sözcükleri oluşturan sesleri ve bu seslerin gelişimini inceleyen bilim dalına **fonetik** (ses bilgisi) adı verilir.

Türkçede sesler genel olarak “ünlüler” ve “ünsüzler” olmak üzere iki ana başlıkta sınıflanır. Ünlüler ağızdan çıkarken herhangi bir engele takılmazlar ve seslendirilmeleri için ikinci bir sese ihtiyaç duymazlar: a,e,ı,i,o,ö,u,ü. Ünsüzler ise telaffuz edilirken mutlaka bir ünlü sese ihtiyaç duyarlar. Alfabedeki harfleri sayarken b sesini “be”, c sesini “ce” d sesini “de” şeklinde yanındaki e ünlüsüyle birlikte okuruz. Bu durum tüm diller için geçerlidir (İng. b=bi, c=si, d=di, f=ef, l=el, m=em vb.).

1.1. Ünlülerin Sınıflandırılması

Ses yolunda herhangi bir engele çarpmadan çıkan seslere **ünlü** denir. Türkçede sekiz ünlü vardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü.*

Ünlüler şu biçimde sınıflandırılır:

- 1.1.1. Oluşum/Boğumlanma Noktalarına Göre:** Ağız boşluğunun ön kısmında oluşan ünlülere ince (e,ı,ö,ü), art kısmında oluşan ünlülere ise kalın ünlü (a,ı,o,u) adı verilir.
- 1.1.2. Dudakların Aldığı Şekle Göre:** Dudakların büzülüp yuvarlak bir şekil aldığı ünlüler yuvarlak ünlü (o,ö,u,ü), dudakların serbest kalıp yuvarlaklaşmadan çıkan ünlülere düz ünlü (a,e,ı,i) adı verilir.
- 1.1.3. Ağız Boşluğunun Durumuna Göre:** Oluşumları sırasında alt çenenin açılarak ağzın genişlemesiyle çıkarılan ünlüler geniş (a,e,o,ö), çenenin açılmasına ihtiyaç duymadan ağız boşluğunun dar bir vaziyetteyken çıkarılan ünlüler dar ünlüdür (ı,i,u,ü).
- 1.1.4. Sesin Süresine Göre:** Uzun ve kısa ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır. Uzun ünlüler söyleyiş esnasında uzatılarak telaffuz edilen ünlülerdir. Türkçe kökenli sözcüklerde uzun ünlü bulunmaz. Bulunanlar da yazımda değil de daha çok söyleyişteki ses değişimlerine bağlı uzatılarak söylenen ünlülerdir. Türkçeye yabancı kökenli dillerden girmiş olan *numune, amir, mide, buse, suret, şive, milat, memur, maliye, sahil, imza, zürrafa, lale, şelale* gibi sözcüklerde altı çizili heceler uzun telaffuz edilir.

Türkçede *ağabey, baş üstüne, var olmak* gibi bazı sözcük veya sözcük gruplarında da söyleyişteki ses olaylarına bağlı olarak uzun telaffuzlar karşımıza çıkabilir. Dolayısıyla *ağabey* yerine *abi* (ses düşmesi), *baş üstüne* yerine *başüstüne* (ulama) ve *var olmak* yerine *varolmak* (ulama) gibi örnekler sayıca az da olsa dilimizde karşımıza çıkar. Özellikle “ğ” sesi kendinden

önceki ünlüyü sanki uzun ünlüymüş gibi iki ses değerinde telaffuz ettirir ancak yazımda “ğ” sesini görürüz: *yağabilir-yaabilir, bayağı-bayaa, bağlamak-baalamak, dağılmak-daalmak*

UYARI: Ünlülerin üzerindeki şapka işareti yazımda bütün uzun ünlüleri göstermek için kullanılmaz. Özellikle yazımı aynı söyleyişi ve anlamı farklı sözcükleri ayırt etmek (adet-âdet, hala-hâlâ, şura-şûra, yar-yâr vb.) için ve yabancı kökenli sözcüklerde bulunan ve kalın “a” sesiyle aynı hecede bulunup ince söylenen “k” sesini doğru telaffuz etmek için “a” sesi şapkalı yazılır (kâğıt, hikâye, şikâyet, mekân, kâinat, kâkül, vekâlet vb.).

Yukarıdaki ilk üç ölçüt dikkate alındığında aşağıdaki tablo ünlülerin sınıflandırılmasını daha kısa yoldan öğrenmemize yardımcı olabilir:

	Düz		Yuvarlak	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Kalın	a	ı	o	u
İnce	e	i	ö	ü

Bu tabloya göre her ünlünün en az üç özelliği vardır:

a: kalın, düz, geniş

u: kalın, yuvarlak, dar

i: ince, düz, dar

1.2. Ünsüzlerin Sınıflandırılması

Ünsüzler ağız boşluğundaki boğumlandığı yere (çıkak), sürekli söylenip söylenemediğine ve yumuşak (ötümlü) ve sert (ötümsüz) oluşlarına göre sınıflandırılır.

1.2.1. Boğumlanmalarına (çıkak) göre

1.2.1.1. Dudak ünsüzleri: Dudakların birbirine dokunmasıyla çıkar: b, m, p

1.2.1.2. Diş-dudak ünsüzleri: Üst dişlerin alt dudağa dokunmasıyla çıkar: f, v

1.2.1.3. Diş ünsüzleri: Dil ucunun üst dişlere yaklaşmasıyla veya dokunmasıyla çıkar.
c, ç, d, j, l, n, r, s, ş, t, z

1.2.1.4. Damak ünsüzleri: Dilin orta kısmının ön damağa ya da dil kökünün art damağa yaklaşmasıyla çıkar. g, ğ, k, y

1.2.1.5. Gırtlak ünsüzleri: Bu ses, ciğerlerden gelen havanın ses tellerine çarpmasından ve ağızda hiç bir engele uğramadan çıkmasıyla oluşur. Türkçede gırtlak ünsüzü olarak sadece h sesi vardır.

1.2.2. Sürekli söylenip söylenmeyeceğine göre: Ünsüzlerin söylenirken ses yolunun kapanmasına veya sürekli açık olmasına göre sınıflandırılmasıdır. Ünsüzler söylenirken ses yolu kapanıyorsa süresiz, sürekli açık kalıyorsa sürekli ünsüzler adını alır. Bunu belirlemek için ünsüzün başına bir ünlü getirilir. Ak, süt, iç seslerini söylerken ses yolu tıkanmaktadır. Özzzzzzzzz, elllllllll, offfffff seslerini söylerken ses yolu açık kalmaktadır. Bu özelliğine göre ünsüzler ikiye ayrılır:

1.2.2.1. Sürekli ünsüzler: f, ğ, h, j, l, m, n, r, s, ş, v, y, z

1.2.2.2. Süreksiz ünsüzler: b, c, ç, d, g, k, p, t, c

1.2.3. Yumuşak ve sert oluşlarına göre: Ünsüzler ses tellerinde titreşime uğrayıp uğramadığına göre yumuşak (tonlu) ve sert (tonsuz) olmak üzere ikiye ayrılır: *Yumuşak ünsüzler*, Ses tellerinin titreşmesiyle oluşan ünsüzlerdir. b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z *Sert ünsüzler*, Ses telleri titreşmeden oluşan ünsüzlerdir. ç, f, h, k, p, s, ş, t (fıstıkçı şahap)

2. Türkçede Ses Uyumları ve Ses Bilgisi ile İlgili Kurallar

2.1. Türkçede Ses Uyumları

Dilimizde bir sözcüğü oluşturan seslerin kendinden önce gelen seslerin özelliklerine uygun bir şekle bürünmesidir. Türkçede başlıca üç ses uyumundan bahsedebiliriz:

2.1.1. Büyük Ünlü (önlük-artlık veya kalınlık incelik) Uyumu

Ünlü uyumundan asıl ve yaygın olanı büyük ünlü uyumu olarak da adlandırılan kalınlık-incelik uyumudur. Bu uyumun kuralı, bir sözcüğün ilk seslemi kalın ünlüyle başlamışsa bunu izleyen seslemlerinde kalın ünlülü olması; ince ünlü ile başlamışsa da ince ünlülü olması gerekmektedir. Örneğin: yatak, sorgu, başlık, gece, sinek, sevgi, kürek, bölüm.

- ✓ Türkçe kökenli sözcükler birkaç istisna dışında büyük ünlü uyumuna uyar. Anne (ana), kardeş (karındaş), hani (kanı), hangi (kangı), kuzey (kuzay), elma (alma), inanmak (inanmak) gibi örnekler Türkçe kökenli olmalarına rağmen günümüzde bu uyuma aykırılık göstermektedir.
- ✓ Türkçede büyük ünlü uyumuna uymayan kelimeler genellikle yabancı kökenlidir: *gazete, kahve, lokomotif, otomobil, dünya, insan, meydan, telefon vb.*
- ✓ Türkçede birleşik kelimeyi oluşturan iki ayrı sözcük için ortak ünlü uyumu aranmaz. Her sözcük uyuma göre ayrı ayrı değerlendirilir: *başkent, duruvermek, Kocaeli, ilkokul, biraz, gecekondü, salkımsöğüt vb.*
- ✓ Tek heceli sözcüklerde ünlü uyumu aranmaz. Çünkü ünlü zaten bir tanedir. Uyum aranacak ikinci bir ünlü yoktur. *Baş, söz, yüz, kırk, yer vb.* Ancak bu tek heceli kökler ek alırsa büyük ünlü uyumu aranır: *Başlık, sözcü, yüzlük, kırkinci, yerden vb.*
- ✓ Türkçede ekler çoğunlukla büyük ünlü uyumuna uyar: *yurd-u-muz, ev-ler-den, bayram-laş-mak, baba-mız, so-kak-tan, siz-den vb.*
- ✓ Bazı ekler ise hem ince hem kalın ünlülü şekilleri olmadığı için uyuma aykırılık gösterebilir. Örneğin şimdiki zaman ekinin (-yor) ince ünlülü şekli yoktur. Bu sebeple ince ünlülü bir eyleme eklenirse uyuma aykırılık gösterir: *geliyor, yürüyor, biliyor, sürüyor vb.*

- ✓ Türkçede ekler çok şekillidir. Hem ince hem kalın ünlülü biçimleri vardır. Örneğin gelecek zaman eki kalın ünlülü bie sözcüğe eklenirse –acak; ince ünlülü bir sözcüğe eklenirse –ecek biçimini alır. Hem ince hem kalın biçimi olmayan ve bu sebepten uyuma aykırılık gösterebilen ekler şunlardır:

- -leyin: *akşamleyin, sabahleyin...*
- -mıtırak: *yeşilimtırak, mavimtırak...*
- -daş: *meslektaş, gönüldaş...*
- -ken: *çalışırken, durmazken...*
- -ki: *akşamki, yarınki...*
- -yor: *bilmiyor, ötüyor...*
- -gil: *babamgil, dayımgil...*

Büyük Ünlü Uyumuna uymayan sözcüklerde ekler, kelimenin son hecesindeki ünlüye uyar: *şişman-ın, anne-den, hangi-si, geliyor-muş vb.*

UYARI: Dilimize yabancı dillerden geçmiş bazı sözcüklerde kalın yazılan ama ince söylenen ünlüler bulunabilir. Bu türden sesler kendinden sonra gelen ekleri de incelterek Büyük Ünlü Uyumuna aykırılık gösterir. Bu durum zaten ekin geldiği sözcüğün ve kalın ünlüyle yazılıp ince söylenen sesin Türkçe kökenli olmadığını gösterir. Örneğin “*rol*” sözcüğündeki “o” sesi “ö” ile “ö” arası ince bir sesle telaffuz edilir. Bu sebeple alacağı ek de incilir: *rol-ler*. Örnekleri arttırabiliriz: *normal-dir, ekol-den, meal-i, alköl-lü, sıhhat-li, sembol-ler...*

2.1.2. Küçük Ünlü (düzlük-yuvarlaklık) Uyumu: Küçük ünlü uyumu olarak da bilinen düzlük yuvarlaklık uyumu ise dilimizin daha geç dönemlerde kuralı belirlenmiş ve daha az yaygın olan ünlü uyumudur. Bu uyuma göre:

- ✓ Düz ünlü ile başlayan bir sözcüğün diğer seslerinin de düz ünlülü olması gerekir. (a,e,i,i).....(a,e,i,i): *kapı, ekim, seçim, sabır, arı...*
- ✓ Yuvarlak ünlü ile başlayan (o,ö,u,ü) bir sözcüğün ise izleyen seslemlerinde ancak ya düz-geniş (a,e) ya da dar-yuvarlak (u,ü) bir ünlünün yer almasıdır. (o,ö,u,ü).....(a,e,u,ü): *koruma, soğan, ödev, börek...*

UYARI: Küçük ünlü uyumunda her ünlü sonrakiyle zincirleme bir bağ kurar. Yani ilk hecenin ünlüsüyle üçüncü hecedeki ünlü arasında uyum aranmaz. Birinciyle ikinci hece arasında, ikinciyle üçüncü arasında, üçüncüyle dördüncü arasındaki uyuma tek tek bakılır. Örneğin börekçi sözcüğünde ö-e-i ünlülerini sırasıyla ö'den sonra e gelebilir; e'den sonra i gelebilir şeklinde değerlendirip Küçük Ünlü Uyumuna uyar diyebiliriz. İlk hecedeki ö sesini üçüncü hecedeki i sesiyle kıyaslarsak (ö'den sonra i gelmez) yanlış yapmış oluruz. Her hecenin ünlüsü sadece kendinden sonraki hecenin ünlüsü göz önünde bulundurularak değerlendirilir.

Her iki ünlü uyumu da Türkçe kökenli sözcükler için geçerlidir ve Her iki ünlü uyumunun da istisnaî durumları vardır. Örneğin, süreç içinde ses değişimlerine uğrayarak uyum dışına çıkmış görünen *hangi, hanı, kardeş vb.* sözcükler kalınlık-incelik (Büyük ünlü uyumu) uyumuna aykırı görünmekle birlikte Türkçedir. Avuç, kabuk, savurmak, yağmur, karpuz,

kavun, yavru vb. sözcükler de düzlük-yuvarlaklık uyumunu karşı olmakla Türkçe kökenli sözcüklerdir.

Her iki ünlü uyumunun kurallarını göz önünde bulundurarak Türkçe kökenli bir sözcükte yer alabilecek ünlü sıralama düzenini şöyle gösterebiliriz:

a > a, ı (<i>saçak, kapı</i>)	o > u, a (<i>oyun, ozan</i>)
e > e, i (<i>gerek, gelin</i>)	ö > ü, e (<i>ölüm, öge</i>)
ı > ı, a (<i>sırık, kısa</i>)	u > u, a (<i>kuru, tuzak</i>)
i > i, e (<i>ilik, diken</i>)	ü > ü, e (<i>üzüm, kürek</i>)

2.1.3. Ünsüz (sertlik-yumuşaklık) Uyumu: Ünlü uyumu, ünsüzlerin ötümlülük-ötümsüzlük (sertlik-yumuşaklık) bakımından bir birine yakın, aynı veya benzer özellikteki ünsüzleri tercih etmeleri ile ortaya çıkmış ikincil bir uyumdur.

Sert bir ünsüzle (f, s, t, k, ç, ş, h, p) biten bir sözcük yine sert ünsüzle başlayan bir ek, yumuşak ünsüzlerle biten sözcükler yumuşak ünsüzle başlayan ekleri yanlarına ister: *aş-çı* (*aş-cı değil*), *geç-ti* (*geç-di değil*), *sabah-tan* (*sabah-dan değil*), *ofis-te* (*ofis-de değil*); *iz-ci* (*iz-çi değil*), *yağmur-da* (*yağmur-ta değil*) vb.

3. Türkiye Türkçesinde Ses Olayları

3.1. Ünsüz Düşmesi:

- ✓ Sonunda -k bulunan bazı kelimeler -cık / -cek eki aldığı zaman sonlarındaki k'ler düşer: *küçük-cük* → *küçücük*, *minik-cik* → *minicik*, *ufak-cık* → *ufacık*, *büyük-cek* → *büyücek*, *çabuk-cak* → *çabucak*
- ✓ Sonunda "k" bulunan bazı kelimeler -l, -al/-el eki aldığı zaman sonlarındaki k'ler düşer: *seyrek-l* → *seyrel-*, *alçak-l* → *alçal-*, *yüksek-l* → *yüksel-*, *ufak-la* → *ufala-*
- ✓ Birleşirken veya türetilirken ünsüz kaybına uğrayan yukarıdaki iki maddenin dışındaki şu örnekleri de sayabiliriz: *Ast- teğmen* → *asteğmen*, *üst - teğmen* → *üsteğmen*, *öpüş-cük* → *öpücük*, *gülüş-cük* → *gülücük*...

3.2. Ünlü Düşmesi

- ✓ İkinci hecesinde dar ünlü (ı, i, u, ü) buluna kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıkları zaman (vurgusu düşen orta hece) ünlüsü düşer: *Alın-ı* → *alın*, *karın-ı* → *karnı*, *oğul-u* → *oğlu*, *boyun-u* → *boynu*, *akıl-ı* → *aklı*, *fikir-i* → *cisim-i* → *cismi*, *gönül-ü* → *gönlü*, *zülüf-ün* → *zülfü* ; *ayır-ıl* → *ayrıl-*, *çevir-e* → *çevre*, *devir-il* → *devril-*, *sıyrıl-ıl* → *sıyrıl-*,

kıvır-ım→ kıvrım, ayır- ıntı→ayrıntı, devir-e→ devre, yalın-ız→yalnız, yanıl-ış→ yanılış...

- ✓ Et-,ol- yardımcı fiilleriyle birleşen birleşik kelimelerde de ünlü düşmesi olabilir: *Sabır-et→sabret, şükür-et→şükret, kayıp-ol→kaybol, emir-et→emret, kahır-ol→kahrol, hapis-et→hapset...*
- ✓ -la / le , -ar / -er...gibi bazı ekleri alan kimi kelimelerde de ünlü düşmesi olabilir: *Yumurta-la→yumurtla-, sızı-la→sızla-, ileri-le→ilerle-, sızı-la→sızla-, koku-la→kokla-, uyku-la→uyukla-; oyun-a→ oyna; uyu-ku→uyku; sarı-ar→sarar...*
- ✓ Bazı birleşik kelimelerde yan yana gelen iki ünlüden biri düşer: *Cuma-ertesi→cumartesi, Pazar-ertesi → pazartesi, sütlü-aş→sütlaç, güllü-aş → güllaç, kahve-altı→kahvaltı, ne-için → niçin, ne-asıl→nasıl...*
- ✓ Kimi şiirlerdeyse ölçüye uydurmak için bazı sesler düşürülür ve yerine ' işareti konur: *Karac'oğlan, n'eylersin...*
- ✓ Bazı durumlardaysa iki ünlü yan yana gelmediği halde ünlünün düştüğü görülür. Buna "ünlü aşınması" denir: *Nere-de→nerde, ora-dan→ ordan, bura-da→burda, içeri-de→içerde...*

3.3. Ünsüz Değişimi / Yumuşaması

- ✓ Sonunda "p,ç,t,k" sert ünsüzleri bulunan kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman sonlarındaki sert ünsüzler yumuşayarak "b,c,d,g/g̃" olur: *Ağaç-ı→ağacı, Kitap-ı→kitabı, Git-en→giden, Renk-i →rengi, Yürek-i→yüreği...*
- ✓ Bazı birleşik kelimelerde de yumuşama görülebilir: *Kayıp-et→kaybet-, Kayıt-ol→kaydol-, Kayıp-ol→kaybol, Kasıt-et→kastet...*
- ✓ Tek heceli kelimelerin bir kısmı bu kurala uymaz: *Tek-il→tekil, iç-i→içi, seç-enek→seçenek, ek-in→ekin...*
- ✓ Bazılarıysa uyar: *Taç, dip, uç, kap, renk, çok...*
- ✓ Yabancı asıllı kelimelerin bir kısmı bu kurala uymaz: *Devlet-in→devletin, millet-e→millete, hukuk-un→hukukun...*
- ✓ Özel isimlerdeyse söyleyişte olsa bile yazıda gösterilmez: *Mahmut-u, Ahmet-i Sinop-a....*

3.4. Ünsüz Benzeşmesi / Sertleşmesi

Sonunda **f,s,t,k,ç,ş,h,p** (fistikçışahap)sert ünsüzleri bulunan kelimeler "**c,d,g**" yle başlayan bir ek aldığı zaman ekin başındaki yumuşak ünsüzler sertleşerek "**ç,t,k**" olur: *Koltuk-dan→koltuktan, millet-ce→milletçe, sınıf-da→sınıfta, git-di→gitti, aş-cı→aşçı, Kes-gin→ keskin, bas-gı → baskı, Türk- ce → Türkçe, 1905-de→1905'te...Dudak Ünsüzleri Benzeşmesi (n-b çatışması)*

3.4.1. Dudak Ünsüzleri Benzeşmesi (n-b Çatışması / -nb- -mb- Değişimi):

Türkçede "n" ünsüzü ile biten bir heceden sonra "b" ile başlayan bir hece gelmez. Bu durumlarda dudak ünsüzlerinden "b" sesi kendisinden önceki "n" sesini "m" sesine dönüştürür. "b, m, p" sesleri dudak ünsüzüdürler. Bu seslerin oluşum yerleri aynıdır. Bu ses olayındaki mantık da esasen buradan kaynaklanmaktadır. Dudak ünsüzleri benzeşmesi (n-b çatışması)Farsça kelimeler başta olmak üzere daha çok yabancı kelimelerde görülür. Aşağıdaki örneklerde günümüz Türkçesindeki benzeşmeye uğramış şekli verilmiş, parantez içinde de sözcüğün benzeşmeye uğramamış şekli verilmiştir. Sözcükleri parantez içindeki benzeşmeye uğramamış şekliyle yazarsak yazım yanlış yapmış oluruz.

Örnekler: *sümbül (sünbül), tembel(tenbel), pembe(penbe), tambur(tanbur), muşamba(muşanba), ambar(anbar), cımbız(cınbız), amber(anber), komposto(konposto), kambur(kanbur), kamer(kanber), mümbit(münbit), çember(çenber), çarşamba(çarşanba), perşembe(perşenbe), saklambaç(saklanbaç), dolambaç(dolanbaç)...*

Uyarı 1: Özel isimlerde dudak ünsüzleri benzeşmesi kuralı aranmaz: *İstanbul, Safranbolu, Zeytinburnu, Binboğa*

Uyarı 2: Birleşik sözcüklerde dudak ünsüzleri benzeşmesi (n-b çatışması) kuralı aranmaz: *onbaşı, binbaşı, günbatımı, sonbahar*

3.5. Ünsüz Türemesi

Yabancı dillerden geçen bazı kelimelerden sonra ünlüyle başlayan bir ek veya kelime gelirse sözcüğün yabancı dildeki orijinal yazılışındaki çift ünsüz ortaya çıkar: *His-et→hisset, zan-et→zannet, hak-ı→hakkı, red-et→reddet, sır-ı→sırri, hat-ı→hattı...*

UYARI: Yan yana gelen her aynı ses, ünsüz türemesi değildir! Hissiz, cadde, madde, ciddi....

NOT: Ünlüyle biten kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman araya “y ve n” ünsüzlerinden biri türer. Bu ünsüzlere yardımcı ünsüz veya kaynaştırma ünsüzü adları verilir: *Araba-ı→arabayı, Amasya-a→ Amasya’ya, kapıcı-ın→ kapıcının...*

✓ Bazı durumlarda ise iki ünlü yan yana gelmediği halde araya n ünsüzü girebilir. Buna “koruyucu ünsüz” denir: *o- da → onda, bu- dan → bundan, şu-u→şunu...*

UYARI: Üniversite giriş sınavı için hazırlanan kaynak kitaplarda “s, ş” sesleri de kaynaştırma ünsüzü olarak (y,ş,s,n) verilmektedir. Ancak bu iki ünsüz sadece tek bir ekle kullanılır. Genel bir kaynaştırma ünsüzü olmadığından akademik anlamda “y ve n” sesleri kaynaştırma sesi olarak kabul edilir. Bizim derslerimizde de sadece “y” ve “n” seslerini kaynaştırma ünsüzü olarak kabul edeceğiz.

3.6. Ünlü Türemesi

✓ -cık / -cik eki alan bazı bazı kelimelerde araya bir ünlünün girdiği görülür: *Bir-cik→biricik, az-cık→azıcık, genç-cik → gencecik, dar-cık→daracık...*

- ✓ Pekiştirilmiş bazı kelimelerde de ünlü türemesi olabilir: *Yalnız* → *yapayalnız*, *çevre* → *çepeçevre*, *gündüz* → *güpegündüz*, *düz* → *düpedüz*...
- ✓ Ünsüzle biten eylemler -yor eki alınca bu ek kendinden önce mutlaka ünlü istediğinden eylemle -yor eki arasında dar bir ünlü (ı,i,u,ü) türer: *Gel-yor*→*geliyor*, *kaç-yor*→*kaçıyor*, *gör-yor* → *görüyor*, *yor-yor*→*yoruyor*...

UYARI: Şimdiki zaman eki “-yor” ses bilgisinde en fazla karşımıza çıkan eklerdendir. Pek çok uyumsuzluğa ve ses olayına neden olabilir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- ✓ Büyük ünlü uyumunu sadece ince ünlülü eyleme eklenirse bozar: *geliyor*, *görüyor*...
- ✓ Küçük ünlü uyumunu her zaman bozar çünkü ilk hece dışındaki “o, ö” sesleri küçük ünlü uyumu kuralına aykırıdır: *radio*, *eko*, *rapor*, *kanto*, *traktör*...
- ✓ ”a, e” geniş ünlüleriyle biten eylemlere gelirse onları daraltarak “ı,i,u,ü”den birine dönüştürür: *ara(mak)* →*arı-yor*, *dinle(mek)* →*dinli-yor*, *gözle(mek)* →*gözlü-yor*, *tuzla(mak)* →*tuzlu-yor*...
- ✓ Dar ünlüyle (ı,i,u,ü) biten bir eyleme gelirse hiçbir ses olayı meydana gelmez: *oku(mak)* →*okuyor*, *yürü(mek)* →*yürüyor*, *acı(mak)* →*acıyor*...

3.7. Ünlü Daralması (a - ı, e - i)

Türkçede *a*, *e* ünlüsü ile biten eylemlerin şimdiki zaman çekiminde, söyleyiş ve yazılışta da *a* ünlüleri *ı*, *u*; *e* ünlüleri *i*, *ü* olur: *başlıyor*, *kanıyor*, *oynuyor*, *doymuyor*; *izliyor*, *diyor*, *gelmiyor*, *gözlüyor*...

Birden çok heceli ve *a*, *e* ünlüleri ile biten eylemler, ünlüyle başlayan ek aldıklarında bu eylemlerdeki *a*, *e* ünlülerinde söyleyişte yaygın bir daralma (ı ve i'ye dönme) eğilimi görülür. Ancak, söyleyişteki *ı*, *i* ünlüleri yazıya geçirilmez: *başlayan*, *yaşayacak*, *atlayarak*, *saklayalı*, *atmayalım*, *gelmeyen*, *izlemeyecek*, *gitmeyerek*, *gizleyeli*, *besleyelim*.

Buna karşılık tek heceli olan *demek* ve *yemek* eylemlerinde, söyleyişteki *i* ünlüsü yazıya da geçirilir: *diyen*, *diyerek*, *diyecek*, *diyelim*, *diye*; *yiyen*, *yiyerek*, *yiyecek*, *yiyeelim*, *yiye*, *yiince*, *yiyip*. Ancak *deyince*, *deyip* sözlerindeki *e* yazılışta korunur.

3.8. Kökte Ünlü Değişimi(Ünlü Kalınlaşması):

“Ben” ve “sen” zamirleri yönelme hali eki –e aldığı zaman köklerindeki ince e ünlüleri kalınlaşarak a olur: *Ben-e*→*bana*, *sen-e*→*sana*...

3.9. Ulama: Ünlüyle biten kelimelerden sonra ünlüyle başlayan bir kelime gelince ilk kelimenin sonundaki ünsüz, sonraki kelimenin başına eklenerek okunur: Dün akşam, yüzen al sancak, göz atmak, ayak ucu...

UYARI: Ulama yapılabilmesi için iki sözcük arasında herhangi bir noktalama işareti olmamalıdır.

4. Türkçe Kökenli Sözcüklerin Ses Özellikleri

- ✓ Türkiye Türkçesinde uzun ünlü yoktur, "âlem, âmâ, mânâ" gibi uzun okunan kelimeler yabancıdır. Günümüz yazım kılavuzunda uzun ünlülerin sadece bazıları üzerine şapka işareti konularak gösterilir. Üzerinde şapka işareti olmasa da uzun okunan ünlülerin bulunduğu sözcükler (*numune*, *şive*, *mide*, *maliye*, *sahip*, *zürafa*, *şifa*, *deva* vb.) köken bakımından Türkçe değildir.

- ✓ Türkçede sözcükler "c, f, ğ, h, j, l, m, n, r, ş, v, z" (laz cafer ve japon haşım) ünsüzleri ile başlamaz:

c-: ceket, cisim, cihet, can, cin, cetvel, cem, cezve, ceviz... (Türkçe değil)
 f: fal, fesleğen, far, festival, fire, fare, fark... (Türkçe değil)
 h: hal, hak, has, his, hamal, hac, hile, hasım, hısımlık... (Türkçe değil)
 j: jest, jeton, jön, jandarma, jet... (Türkçe değil)
 l-: lahana, lale, likör, liste, lakin, leke, lahit... (Türkçe değil)
 m-: meyve, men, mest, marul, mini, mal, mülk, mert... (Türkçe değil)
 n-: nane, nur, nezle, naz, nikel, nimet... (Türkçe değil)
 r-: rol, rast, ruh, rakam, reva, rota, rakı, resim, rimel, ruj, rastık... (Türkçe değil)
 ş-: şive, şarkı, şort, şer, şike, şah, şaka... (Türkçe değil)
 v-: vize, veli, vezin, vazo, varak, vana, viraj, vakum... (Türkçe değil)
 z-: zil, zakkum, zan, zerre, zar, zam, zeki, zoka... (Türkçe değil)

UYARI: Dilimizde kullanılan tek heceli eylem köklerinin tamamı Türkçedir. *Var-*, *vur-*, *ver-* vb. eylem kökleri yukarıdaki kurala günümüzde uymasa da Türkçe kökenlidir. Ayrıca "ne?" soru sözcüğü ve onun türevleri de Türkçedir (*ne*, *nereye*, *neden*, *nicelik*, *nitelik*, *nice*, *niye*). "ne" ile kurulmuş birleşik sözcüklerde ise "ne" Türkçedir fakat birleştiği diğer sözcük Türkçe kökenli olmayabilir (*niçin*<*ne için*: "ne" Türkçe, "için" Farsça; *nasıl*<*ne asıl*: "ne" Türkçe, "asıl" Arapça örneklerinde olduğu gibi.).

- ✓ "f, h, j" ünsüzleri Türkçe kelimelerin hiçbir yerinde (başı, ortası, sonu) bulunmaz. "*ufak* (*uvak*), *yufka* (*yubka-yuvka*), *hangi* (*kangı*), *hani* (*kani*)" sözcükleri günümüz Türkçesindeki istisna Türkçe kökenli sözcüklerdir.

f-, -f-, -f: *fener*, *küfe*, *lif*, *felek*, *küfür*, *sofra*, *saf*, *küf*, *sofa*, *fark*, *def*, *kafa*... (Türkçe değil)
 h-, -h-, -h: *hac*, *has*, *his*, *saha*, *mahalle*, *mahkûm*, *hile*, *şah*, *şeyh*, *şuh*... (Türkçe değil)
 j-, -j-, -j: *jöle*, *jilet*, *masaj*, *mesaj*, *jelatin*, *bej*, *baraj*, *kaju*, *jest*... (Türkçe değil)

- ✓ Türkçe kelimelerin ilk hecesi dışındaki hecelerde "o, ö" ünlüleri bulunmaz. Şimdiki zaman eki "–yor" istisnadır.

atmosfer, jeolog, horoz, solo, rekor, radyo, egzoz, gazoz... (Türkçe değil)

- ✓ Türkçe kelimelerde ince a ünlüsü bulunmaz. Bu ünlünün son hecede bulunduğu sözcükler de bu ünlünün ince özeliğinden dolayı ince ünlülü ek alırlar. Yalnızca bazı yabancı kelimelerde bulunur: *saat*-*saati*, *dikkat*-*dikkati*, *cemaat*-*cemaati*, *sıhhat*-*sıhhatli* vb.

- ✓ Türkçe kelimelerde "g, k, l ve t" seslerinin ince ve kalın olmak üzere ikişer şekilleri vardır, ama birer harfle karşılanırlar. Bu ünsüzlerin kalın ünlü ile yazılan hecede ince söylenmesi onun aslen Türkçe olmadığını gösterir. Örneğin "gavur" sözcüğünün g'si ince söylenir aslen Türkçe değildir. Başka kelimelerle de örnekleri çoğaltabiliriz. Aşağıdaki altı çizili "g,k,l,t" sesleri bu duruma örnek

teşkil eden yabancı kökenli kelimelerde geçer: *ro_L, alko_L, eko_L, sembo_L, mento_L, so_L* (*nota*), *hilâl_L, istiklâl_L, norma_L, mora_L, saat_L, sıhha_L, gavur_L, kâinat_L, bekâr_L, mekân_L, kâkül_L, hikâye_L, şikâyet_L...* (Türkçe değil)

- ✓ Türkçe kelimeler çift ünsüzle başlamaz: spor, tren, fren, frekans, psikoloji, tramvay, plan, program, transfer, pres, klima...
Ancak sadece belirli ünsüz çiftleriyle bitebilir. Bu ünsüz çiftleri şunlardır:
-lç,-lk, -lp, -lt: *ölç; ilk, kalk; alp, kulp; alt, bunalt, salt* (Türkçedir)
-nç, -nk, -nt: *dinç, genç, gülünç, sevinç; denk; ant, kunt* (Türkçedir)
-rç, -rk, -rp, -rs, -rt: *sürç, burç; bark, Türk; sarç, serp; sars, pars, ters; art, dört, kart, kurt, ört, yurt, yurt, yoğurt* (Türkçedir)
-st: *ast, üst* (Türkçedir)

UYARI: Yazım kurallarında en çok karıştırılan sözcüklerden ikisi “tırış ve kılavuz”dur. Bu sözcüklerden “kılavuz” köken olarak Türkçedir ve çift ünsüzle başlamaz. “Tırış” Farsçadır. Dilimizde kullandığımız çift ünsüzle başlayan sözcüklerin neredeyse tamamı batı kökenli dillerden dilimize geçmiştir.

- ✓ Türkçe kelimelerin sonunda "b, c, d, g" ünsüzleri bulunmaz. İstisna olarak anlamca birbirine karışabilecek kelimeleri ayırt etmek için kullanılmaktadır: at-ad, ot-od, saç-sac...

Hac, astrolog, katalog, kod, Rab... (Türkçe değil)

- ✓ Türkçe asıllı kelimelerde kelime köklerinde aynı cinsten iki ünsüz yan yana bulunmaz. sıhhat, dükkân, ümmet, millet, ciddi, madde, zerre, zakkum, şirret, sikke, cennet, cehennem, izzet, mürüvvet, hatta... (Türkçe değil)

UYARI: Anne (ana), elli (elig) sözcükleri Türkçe kökenli istisnalar. “Belli, bellek, bellemek, ıssız, yassı gibi örnekler ise kök değildir. Biri kökün diğeri ekin aynı ünsüzü yan yana gelmiştir. Dolayısıyla kökte aynı iki ünsüz yan yana değildir.

- ✓ Türkçe sözcük kökünde üç ünsüz yan yana bulunmaz: espri, komple, antrenman, kontra... (Türkçe değil)
- ✓ Ünsüzle biten Türkçe kökenli sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldığında sondaki ünsüz ikizleşmez. Bu tür sözcüklerin tamamına yakını Arapça kökenlidir.
Af...affınıza, affetmek
Sır...sırta, sırtımız
Hak...hakka, hakkımız
His... hissetmek
Zam...zammı
Zan...zannımca, zannetmek

UYARI: yol-luk, bal-lı, kül-lük gibi örneklerde ünsüz ikizleşmesi yoktur. Yan yana gelen aynı iki ünsüzün ilki sözcüğe, ikincisi eke ait olan seslerdir, türeme sesler değildir. Dolayısıyla bu ayırma dikkat etmeden aynı iki ünsüzün yan yana bulunduğu her sözcük için “Türkçe kökenli değildir” demek yanlış olur.

- ✓ Türkçe kökenli sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmaz: aile, saat, muaf, sual, şiir, şair, maalesef, muayene, muamele, kuaför, koordinat...

UYARI: Yansıma sözcüklerde ve ünlemlerde bu kurallara bakılmaz. Örneğin “Tüh!, Ah!, Off!, Yaa!, Aha! Yuh! Vayy!” gibi ünlemler ve “cırcır böceği, vız vız, fokurdamak, horul horul, zırlamak, cıvcıv, zart zurt, fıkır fıkır, şırıl şırıl, havlamak, miyav ” gibi yansımadan türemiş sözcükler Türkçedir fakat yukarıda saydığımız kurallara uymazlar.

ÖRNEK SORULAR

1. Aşağıdaki kelimelerden hangisi küçük ünlü uyumuna uymaz?

- A) Yemek B) Biber C) Çatı D) Çamur E) Bölge

2. Aşağıdaki mısraların hangisinde ulama yoktur?

- A) Sultan Murat eydür, gelsin göreyim
B) Nice kahramandır ben de bileyim
C) Vezirlik isterse üç tuğ vereyim.
D) Yiğitlere serdar oldu Genç Osman
E) Dönülmez akşamın ufkundayız, vakit çok geç.

3. Aşağıdaki cümlelerde geçen altı çizili kelimelerden hangisi ünsüz yumuşamasına örnek olabilir?

- A) Herkes bu konuda devlete yardım etmeli.
B) Yükümüzü biraz olsun hafifletemez mi?
C) Bugün yine açız evlatlarım, diyordu.
D) Mektubunun gecikmesi beni üzdü.
E) herkes kendi kaderini yaşar.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ünsüz uyumsuzluğu yazım yanlışına sebep olmuştur?

- A) Sınıftan garip garip sesler geliyordu.
B) Testteki soruların çoğunu cevapladı.
C) Bardaktan boşanırcasına yağmur yağıyor.
D) Yine gezmekten mi geliyorlarmış.
E) Sanatçı 1975’te yazın hayatına başlamış.

5. Hani ey gözlerim, bu son vedada
Yolunu kaybeden yolcunun dağda
Birini çağırarak için imdada
Yaktığı ateşi yakmayacaktın.

Yukarıdaki altı çizili sözcükte görülen ses olayları aşağıdakilerden hangisinde verilmiştir?

- A) Ses türemesi-ses benzeşmesi
B) Ünlü düşmesi- ünsüz yumuşaması
C) Ünlü düşmesi- ses türemesi
D) Ünsüz yumuşaması- Ünsüz türemesi
E) Ünlü türemesi- ünlü daralması

6. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ünsüz yumuşamasına örnek olabilecek bir sözcük kullanılmamıştır?

- A) Yağmura yakalanmaktan kurtulamadık.
- B) Sütü çanağa boşalttı.
- C) Anıta, akın akın gidiyor insanlar.
- D) Kitapları dolaba yerleştirdi.
- E) Yurda gizlice girenler, yakalandı.

7.

Alnında nurdan bir ışıık
Geceyi aydınlattı her dem
Yüreğın sevgi yumağı
Kötülüklerden arınmış
İyilik meleşi

Dizelerinde aşağıdakilerden hangisi görülmez?

- A) ünsüz yumuşaması
- B) ünsüz düşmesi
- C) ünlü düşmesi
- D) ünsüz benzeşmesi
- E) ulama

Aşağıdaki seçeneklerde verilen sözcüklerden hangisinin Türkçe kökenli olduğunu (Türkçe sözcüklerin ses özelliklerini dikkate alarak) bulunuz.

- A) Tuhaf B) Küfe C) Masaj D) Batı E) Meyve
- A) Ferah B) Saat C) Hikâye D) Lig E) Sağ
- A) Yudum B) Ceket C) Lahana D) Vazo E) Motor
- A) Zil B) Şiir C) Vukuat D) Görgü E) Grup
- A) Şiddet B) Madde C) Bellek D) Ciddi E) Şirret
- A) Hak B) Sır C) Af D) His E) Ak
- A) Ad B) Yâd C) Hac D) Maç E) Rab

KAYNAKLAR

ATEŞ, Kemal (2011), *Türk Dili*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

DEMİR, Nurettin; Emine YILMAZ (2009), *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Nobel Yayın-Dağıtım, Ankara.

ERGİN, Muharrem (1994), *Üniversiteler için Türk Dili*, Bayrak Basım-Yayım, İstanbul.

OĞUZKAN, Ali (2001), *Örneklerle Türkçe ve Kompozisyon Bilgileri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ÖZKIRIMLI, Atilla (2007), *Türk Dili Dil ve Anlatım, Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul.